

Переломова О.С. (Суми, Україна)

Інтертекстуальність і літературна компаративістика

Стаття розглядає співвідношення теорії інтертекстуальності і літературної компаративістики в сучасній літературознавчій парадигмі, взаємозв'язок цих двох напрямів дослідження художніх текстів.

Ключові слова: інтертекстуальність, компаративістика, поліцентрична концепція літератур.

Статья рассматривает соотношение теории интертекстуальности и литературной компаративистики в литературоведческой парадигме, взаимосвязь этих двух направлений исследования художественных текстов.

Ключевые слова: интертекстуальность, компаративистика, полицентричная концепция литературы.

The article deals with the relationship between theory of intertextuality and literary comparativistics in literary paradigm, the relationship of these two areas of study of literary texts.

Key words: intertextuality, comparative, polycentric concept of literature.

Компаративістика – порівняльне літературознавство, галузь дослідження літератури, предметом вивчення якої є конкретні генетико-контактні зв'язки і типологічна семантико-структурна спільність та відповідність літературних творів. Компаративістика і теорія інтертекстуальності – поняття не тотожні, але близько дотичні, оскільки мають один об'єкт дослідження – тексти художньої літератури, і один предмет – їх взаємозв'язки.

Ми ставимо за мету з'ясувати вплив компаративістики на формування теорії інтертекстуальності, а також означити спільне поле цих окремих напрямів дослідження художніх текстів.

Наше завдання полягає в тому, щоб довести, що інтертекстуальність художніх текстів не можна розглядати без урахування досягнень літературної компаративістики, яка сьогодні теж виходить на поліцентричну концепцію літератур, на поняття *інтертекстуальності* як характерної ознаки культурних і літературних явищ.

Інтертекстуальність у порівнянні з компаративістикою є досить новим поняттям.

Термін «*інтертекстуальність*» був уперше вжитий Ю. Крістєвою в 1966 році в доповіді про творчість М. Бахтіна, виголошеній на семінарі Р. Барта й опублікованій у 1967 році в статті «Бахтін: слово, діалог і роман».

Досвід використання компаративістичних елементів відомий ще з часів античності, а історія компаративістики як науки починається з другої половини XIX ст., коли Й.В. Гете започатковує поняття «світова література» (1829). Розвиток етнографії сприяв виявленню світових, загальнонародських тем, образів та сюжетів. Микола Конрад зазначав, що на цьому етапі порівняльне літературознавство зосереджувалося на вивченні формування цих сюжетів і образів, їх руху в часі та виявлення безпосередньо чи опосередковано в

літературі різних народів та епох [5, 297].

У 1847–1864 рр. Філарет Шаль у 20-томнику «Дослідження з порівняльного літературознавства» вперше вживає термін «порівняльне літературознавство». Зазначмо, що порівняльне літературознавство ніколи не розвивалося відокремлено від лінгвістики, зокрема порівняльної, яка поряд з міфологією та фольклористикою давала імпульс для розвитку літературної компаративістики. У першій половині XIX ст. активно вивчають «мандрівні сюжети», першим дослідником у цій сфері стає шотландець Джон Данлоп. Орієнтуючись на його праці, німецький сходознавець Теодор Бенфей обґрунтовує теорію наслідування.

Певні компаративістичні традиції у першій половині XIX ст. були започатковані в словацькому та українському літературознавстві.

У 70–80-ті рр. XIX ст. помітним є розвиток літературної компаративістики у Франції, де вивчаються романо-германські літературні зв'язки. Данський учений Георг Брандер (1842–1927) написав фундаментальну шеститомну працю «Головні течії в європейській літературі XIX ст.». Його вважають предтечею компаративістики як дисципліни. На цей час припадає активна творча діяльність визначного російського фольклориста, міфолога, засновника історичної поетики Олександра Веселовського.

З 1955 року вже існує Міжнародна асоціація літературної компаративістики з центром у Парижі. Домінування французької школи компаративістики у світі тривало до 1960-х рр. Надалі провідною стає американська школа. М. Конрад указує, що в XVII ст. вже чітко намітилися контури європейських літератур, а XIX ст. стало епохою грандіозного їх розвитку. Виникає вчення про зональні літератури (народів Західної Європи, слов'ян та ін.).

«Розвиток теорії зональних літератур породив ідею світової літературної спільності, у результаті чого поняття світової літератури стали розуміти не як сукупність (суму) окремих явищ (національних літератур), а як організоване самостійне явище (єдність). На цьому ґрунті виникла особлива галузь компаративістської школи (у США)» [2, 118].

Формально американська школа була визнана у 1958 р. на другому конгресі Міжнародної асоціації порівняльного літературознавства (в університеті Північної Кароліни). Рене Веллек виголосив тоді знамениту доповідь «Криза порівняльного літературознавства», де гостро розкритикував класичну наукову школу й засудив її «штучну демаркацію предмета і методики, механічну концепцію джерел і впливів, мотивацію, що ґрунтується на культурному націоналізмові, яким би ліберальним він не був» [6, 22].

Американська школа, на відміну від французької, досліджує не конкретні факти міжнаціональних рецепцій, а прагне встановити загальні інтернаціональні закономірності літературного процесу, наднаціональні категорії (жанрів, тем, стилів, течій).

Таким чином, у 50-х рр. XX ст. світова компаративістика зазнає кардинальних змін: найбільш раціональними й перспективними визначаються дослідження не генетико-контактних зв'язків (які ставилися на перший план

французькою школою, а отже, й домінували в останній третині XIX – першій половині XX ст.), а порівняльно-типологічні студії різних рівнів.

У праці «Теорія літератури й компаративістика» (2006) відомий літературознавець Дмитро Наливайко говорить про подолання в компаративістиці впливології й актуалізацію *поняття інтертекстуальності*: «У середині XX ст. галузь літературної компаративістики, що ґрунтувалася на позитивістській методології, вступає в глибоку кризу й витісняється порівняльною типологією, яка зосереджена на вивченні аналогій і спільностей літературних явищ, їх контекстів і систем. Генетико-контактологія втрачає самодостатність та інтегрується порівняльною типологією. Це не означає, що генетико-контактні зв'язки знімаються, але вони постають у силовому полі порівняльної типології й підпорядковуються її завданням і концептам. Відбувається подолання «впливології», замість поняття «контакти», «впливи», «рецепція» акцентується поняття «література в контексті», «літературна комунікація», «**інтертекстуальність**» тощо (підкреслено мною – О. П.)» [7, 6].

Сучасний стан світової літературної компаративістики позначений глибокими суперечностями як зовнішнього (її функція), так і внутрішнього (її предмет) характеру.

Висловлюються думки про «другу кризу» порівняльного літературознавства (Сьюзен Бесснет та ін.), хоча природа суміжних питань з часу Р. Веллека змінилася докорінно. У «Доповіді Бренхеймера» Американської ради з порівняльного літературознавства за 1993 рік ставиться під сумнів сам предмет галузі: це має бути не стільки література, скільки все «поле культурної продукції» [1, 171]. Учені занепокоєні тим, що такі погляди можуть призвести до розчинення дисципліни в культурологічних дослідженнях. Однак, відстоюючи предмет науки та власне інститут літературності, традиційні компаративісти не виключають діалогу літератури із зовнішнім світом.

Літературна компаративістика досліджує участь різних літератур у *формуванні світового простору художньої літератури*. Тим самим вона виходить за аксіологічний горизонт. Етноцентричній перспективі, обмеженій до однієї літератури, компаративістика протиставляє *поліцентричну концепцію літератур*, які перебувають у *спільній залежності і доповнюють* одна одну, знаходяться в живому контакті й ситуації *діалогу*. Це відбувається посередництвом перекладів, переробок, адаптацій, парафраз, імітацій, наслідування та ін.

У ширшому розумінні, прийнятому особливо в Америці, літературна компаративістика є частиною культурної компаративістики. Вона є наукою про взаємні впливи, спорідненість і типологічні відповідності літературних і позалітературних явищ, таких як образотворче мистецтво, музика, театр, кіно, а також інших, ніж література, різновидів письменства і звукових текстів. У такому ширшому розумінні компаративістика досліджує взаємозв'язки літератури з іншими різновидами мистецтва та *іншими типами дискурсів*, такими як розмовна мова, публіцистика, політичне красномовство, релігійне

письменство, філософія, міфи, історіографія і т. ін. Вона займається пошуком спільних категорій – комунікативних, жанрових, стильових, структуральних, типологічних чи категорій напрямку – які б відкривали спорідненість цих, здавалось би, непорівнювальних явищ і сфер культури. Компаративістика досліджує історичні процеси диференціації і дивергенції та збіжності й уніфікації (конвергенції) літературних явищ, а одним з її завдань є формування – на тлі існуючих різниць і окремішностей – синтетичного образу літератури.

Компаративістика відкрила колективну історичність літератури, *безперервність процесів порозуміння*, які в ній відбуваються, обмін цінностями, який ламає усталені політичні кордони й расові, соціальні, культурні чи релігійні табу. Порівняльний метод не мусить дотримуватися ні часової послідовності явищ, ні їх просторової дотичності, ні причинно-наслідкових зв'язків. Компаративіст творить предмет порівняння, подібно до того, як письменник творить художній світ. Ідеї серйозних компаративістських досліджень з'явилися відносно недавно, а їхнім ініціатором вважається Фрідріх Шлегель.

Польська поетеса Віслава Шимборська у вірші «Нотатка» стверджує, що «розсунутий віддавна простір порівняння <...>виманив нас із глибини виду, вивів із кола сну», «перетворив нашу голову на людську». У первісному поетичному відкритті Шимборська вбачає креативні первні, силу трансценденції, здатність до виходу думкою й уявою за рамки фактичних станів. Порівняння, як стверджує вона, «зробило нас людськими істотами» [4, 529].

Важливо звернути увагу на те, що компаративістика послуговується не тільки порівняльними методами. Для того, щоб операція порівняння досягла результату і була змістовною, необхідним є попереднє знання про явища, які порівнюватимуть. Отже, компаративне дослідження стосується предметів, які вже є сформованими культурно й пізнавально, тобто має відношення до літературної дійсності, попередньо розпізаної, виокремленої, означеної й описаної. Компаративіст установлює взаємовідношення між окремими сегментами предметного знання про літературу, які часто існують і функціонують окремо, відірвано одне від одного. Тим самим компаративіст розширює поле отриманого знання про літературу.

Компаративістське *пізнання повертається до іниості*. Воно відкриває, що *іниість об'єднує й запозичує, а не тільки відитожує й поділяє*. У цьому полягає приховане в компаративістиці її антропологічне послання, тому компаративістика є частиною літературної антропології. Матеріал компаративістських досліджень складається зі складних явищ, у яких повторювані елементи переплітаються з унікальними. У такій ситуації виявляється всебічно обґрунтованою й придатною категорія гетерогенності літературних текстів.

Культурні і літературні явища характеризуються *структурною інтертекстуальністю*, і одночасно бувають у теперішньому, і вміщують у собі різноманітні нашарування з минулого. У них приховано *інтерсеміотичний потенціал*. Тож вони несуть у своїй будові поклади, первні й сліди чи то минулих явищ, чи сучасних, розділених простором, чи врешті відмінних знакових витворів.

«Назустріч компаративістиці виходить тут – особливо – сучасна концепція **інтертекстуальності**. Вона відходить від ідеї тексту як однорідної й щільної цілості, замкненої в мікрокосмі внутрішньої організації. Його буттєвим **принципом є відносини з іншими («чужими») текстами** <...> Таке розуміння тексту – найважливішої реальності в культурі і літературі – збігається з компаративістською уявою, адже відкриває для досліджуваних текстів широкі терени порівняння (підкреслено мною – О.П.)» [4, 539].

Для компаративістики є характерними три різні площини порівнянь. Історична компаративістика займається сферою діахронії. Спеціалізується вона на порівнянні світів, віддалених у часі. Другу площину порівнянь визначають зіставлення явищ, віддалених просторово, як близьких, так і далеких, як синхронних одне щодо іншого, так і асинхронних. Сутністю порівнянь такого роду є подолання просторових відстаней, чужості окремих культур і літератур та пошук їхніх структурних відповідностей. Третє поле – порівняння семіотично відмінних дискурсів і форм культури, наприклад, поезії й малярства, роману і фільму, театру й релігійного ритуалу чи обряду. Підставою порівняння є значуща матерія, її можливості експресії та комунікативне вживання.

Літературна компаративістика перетинається на цьому полі з культурною і стає реальним її відгалуженням. Прикладом може слугувати «Шопен» М. Рильського як спроба відтворення й створення музики посередництвом вірша. Такі сполуки неминуче виходять за межі літературного поля у вузькому розумінні. Текст культури виступає в цьому світлі як складна, багатопшарова формація. Культурні й літературні витвори по-різному поводять себе залежно від реципієнта, контексту та ситуації.

Природною цариною компаративістики є дослідження та інтерпретації культур і літератур різного типу межуваль: етнічних, мовних, релігійних, цивілізаційних, соціальних. Культура не має огорожених територій, і як слушно зауважив Михайло Бахтін, *вона вся розміщується на межі*.

Отже, сутністю компаративістики є *зустріч з іншістю*. Однак цю зустріч слід розуміти не як пасивний, байдужий «огляд» іншості, а як активні стосунки, які мають вестись до розуміння точки зору, культурного коду і внутрішніх законів аксіологічної іншості і до відкриття її частинки в самому дослідникові, у його найближчому оточенні.

Французький компаративіст Рене Етьємбля у «компаративістській ситуації» виділив ролі надавача, реципієнта і посередника. Ці ролі щодо тексту є не лише зовнішніми. Вони окреслюють також діалогові та комунікативні аспекти самого тексту, перебувають у ньому, а не десь у хмарах загальноісторичності й загальнокультурності. Поле компаративістики не має меж.

Отже, виходячи з того, що інтертекстуальність є однією з найхарактерніших ознак постмодерних текстів, а сам постмодернізм, на думку дослідників, «у своїй великій частині <...> виріс із установчої домашньої бази компаративного літературознавства» і «деякі критики навіть мають підстави твердити, що він є похідним популяризації теорії компаративного літературознавства в

американських університетах» [3, 210], можемо говорити про необхідність розгляду цих понять у нерозривній єдності.

І хоча компаративістика і сьогодні залишається окремою галуззю наукових досліджень, вона тісно переплітається з теорією інтертекстуальності, яка залучає її набуток до свого наукового арсеналу.

Перспективою подальших досліджень може бути розгляд використання набутків компаративістики в конкретній практиці дослідження інтертекстуальності художніх текстів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Вирк Т.* Сравнительное литературоведение сегодня – и завтра? / Т. Вирк // Вестник Московского ун-та. Сер. 9. Филология. – 2003. – № 5. – С. 168–197.;
2. *Гурдуз А.* Світова літературна компаративістика: етапи розвитку / Андрій Гурдуз // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2005. – № 2 – С. 114–120.;
3. *Енциклопедія постмодернізму* / за ред. Чарльза Е. Вінквіста та Віктора Е. Тейлора; [пер. з англ. Віктор Шовкун]. – К. : Основи, 2003. – 503 с.;
4. *Касперський Е.* Про теорію компаративістики / Едвард Касперський; пер. з польськ. С. Яковенка // Література. Теорія. Методологія : [упор. і наук. ред. Д. Уліцької]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 518–540.;
5. *Конрад Н.И.* Запад и Восток : статьи / Конрад Н. И. ; [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М. : Наука, 1972. – 496 с. – (АН СССР, Институт востоковедения).;
6. *Лексикон загального та порівняльного літературознавства* / [ред. Волков А. Р. та ін.]. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с. – (Буковинський центр гуманітарних досліджень).;
7. *Наливайко Д.* Теорія літератури й компаративістика / Наливайко Дмитро. – К. : Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 347 с.

Погребняк О.А. (Київ, Україна)

Стратегії та моделі особистісної ідентичності героя у романі Еди Крісевої «Котячі життя»

У статті акцентується увага на проблемі ускладненої самоідентифікації особистості в умовах еміграції з точки зору фундаментальної у постмодерній культурі проблеми «свій-чужий» та пов'язаній з нею тематиці онтологічного відчуження крізь призму чеського культурологічного дискурсу, а отже і на культурній рецепції образу України та українців у чеській літературі.

Ключові слова: волинські чехи, Україна, ідентичність, еміграція, інііість.

В статье акцентируется внимание на проблеме усложненной самоидентификации личности в условиях эмиграции с точки зрения фундаментальной в постмодерной культуре проблеме «свой-чужой» и связанной с ней тематике онтологического отчуждения сквозь призму чешского культурологического дискурса, а также на культурной рецепции образа Украины и украинцев в чешской литературе.

Ключевые слова: волинские чехи, Украина, идентичность, эмиграция, инакость.

The article focuses on the problem of complicated self-identification provided emigration in a point of view of fundamental problems in postmodern culture, "friend or foe" and related topics